

ПОЛИТИКО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СИМБИОЗИ – ЗА ЕДНА ПОЛИТИКОНОМИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

Андрей Бунджулов¹

1. Бившият режим и мрежовата революция

Не е ли някак странно да наречем „бивш режим“ общество, имащо претенцията да се назове „радикално ново“? Как един утопичен проект още в хода на своята практическа реализация, преди неочакваният завои на историята да го „осъди“ и „отрече“, поражда специфични ефекти на „обившостяване“, превръщайки едно ориентирано към бъдещето и в този смисъл „утопично“ общество в „бивш режим“? Откъде произтичат и с какво са свързани тези ефекти?

Използването на това понятие² на Токвил от „*Бившият режим и революцията*“ според мен е оправдано, доколкото насочва, по израза на Фюре, към онзи „изначален парадокс“: „едно първоначално събаряне на предишния ред по-дълбоко от това на Революцията – събаряне, за което Революцията е била само последна конвулсия“ (Фюре, 1992:9). Парадокс, който откриваме и тук. Към същата „парадоксална динамика“: „централизираната държава неспирно разрушава действителността, чийто илюзорен образ неспирно възпроизвежда“ (пак там: 15). Отнасянето на прилагателното „бивш“ към това общество отразява особения тип **мрежовизация**, „корумпирането“ на апарата (на номенклатурния принцип), както прилагателното „бивш“ при Токвил – в „абсолютистката система“ – отразява нарастването на „декора“, „фасадността“, „показността“, „корумпирането на аристократичния принцип“ (пак там: 13). „Обившостяването“ в случая е ефект от парадоксалното отслабване на символната ефикасност на идеологията и идеологическия апарат в хода на напредващото изграждане на новите обществени отношения и на „Новия човек“. Ефект, произтичащ от експанзията на специфични мрежови структури, придаваща на това общество уникалния характер не просто на общество, в което има мрежи (различни мрежи в различни социални полета, както е във всяко

¹ Андрей Бунджулов е доктор, доцент в кат. „Икономическа социология“ на УНСС; сл. тел. 81-95-640; e-mail bundjul@gmail.com

² Става дума действително за понятие, а не просто за наименование, тъй като понятието „бивш режим“ у Токвил е инструмент за социологически анализ на парадоксите на един особен тип общество, което колкото повече се реформира и трансформира, толкова повече се ерозира и разпада. Колкото повече се демократизира и либерализира, толкова повече нараства народното недоволство, обществените настроения се радикализират. В това се състои и парадоксалната динамика на политическите процеси в бившия режим, които довеждат в крайна сметка до типичния ефект на отстраняване и обезглавяване на първоначалните инициатори на промените – „революцията изяжда децата си“. Нещо, което наблюдаваме и при т.нар. нежни революции.

модерно общество), а на **мрежово общество, проникнато от специфичен тип мрежи, произвеждащи и компенсиращи особен тип дефицити и мутации на социалния (политическия) капитал в полето на властта**¹.

Но ако заимстването на прилагателното „бивш“, както виждаме, има известен смисъл по отношение на подобно мрежово общество, има ли смисъл заимстването на понятието „революция“ по отношение на „нежните революции“, щом става дума за мрежови трансформации? Дали „нежните революции“, които, поради това подвеждащо, магическо съвпадение на числото „89“, бяха възприети като „затваряне на една голяма (двувековна) историческа скоба“ (1789 – 1989), могат да бъдат днес мислени в плоскостта (на изчерпването) на модела на френската революция?

Понятията „мрежово общество“, „мрежова идентичност“, „мрежова трансформация“ разкриват или позволяват на поведението на индивидите тук да се саморазкрие отвъд черно-белия екран на „подчинението“ и „съпротивата“, „насилието“ и „терора“, „революцията“ и „реставрацията“, отвъд познатите мрежови идентификации, присъщи на „двойната игра“ (Бурдийо) в модерните мрежови структури, експониращи залозите (*illusio*-то) в тях. Да се саморазкрие чрез зараждането и усилването на една особена, присъща само на този тип общество, мотивация на натрупване на социален (мрежов) капитал – единственият, който не може да бъде „експроприиран“ (Деянов, 2011). По такъв начин идентичността на индивидите тук губи присъщата на идеологическата форма хомогенност, телеологичност, свръхдетерминираност, превръщайки се в разклонени, двойствени, „инструментални“, мрежови идентификации². „Нежната революция“

¹ Анализът на бившия режим като мрежово общество за първи път се подхваща и развива в разработките на А. Райчев за мрежовите структури като „дублиращи, компенсиращи структури“ (Райчев, 1985) и на Д. Деянов – като „продуктивни структури“, произвеждащи специфични капиталови мотивации (Деянов, 1992, 2011). Първоначално тази идея е загатната в статията на П.-Е. Митев „Отрицательные явления при социализме и процесс персонификации общественных отношений“, в: *Проблемы молодежи*, кн. 2, 1984.

² Отслабването на енергиите на комунистическата утопия и на идеологическата идентичност е резултат от нарастването на тези значително изменени мрежови структури и формиращите се в тях идентичности. „В тази връзка най-важни изглеждат не мафията, не тайната полиция..., не КГБ, не заговорите, не сътрудничеството с Комунистическата партия..., а *семеините мрежи и социалният капитал* (к.м. – А.Б.). Става по-ясно, че тоталитарният режим прекрасно е съответствал на интересите на много хора, че мнозинството граждани са имали тази или онази изгода от системата и поради това по всяка вероятност не биха приветствали нейната отмяна“ (Siklova, 1999: 168). Това наблюдение (с неговия „дегероизиращ ефект“) се отнася до тогавашна Чехословакия, но с още по-голяма сила то се отнася и до тогавашна България. Може би на този специфичен тип (мрежови) идентификации, а не само на копнежа по изгубените идеали и мечти от младежките години, по изгубеното „спокойствие, ред, сигурност, огромни социални придобивки“, както си представя Тодор Живков (Живков, 1997: 297), се дължи онова „опасно явление“, което ще наблюдаваме по-късно в годините на прехода, наречено „носталгия“. Но тази, да я наречем, „мрежова носталгия“, извиквайки в годините на прехода спомените (връзките) от миналото, намира в немалко случаи своето съживяване и практическо потвърждаване в нови мрежови партньорства.

се оказва особен вид „революция“, чиято „нежност“ произтича не просто и не само от липсата на физическо насилие и неговото заместване от символно, а от мрежовите мотивации и стратегии на нейните актьори, породени в мрежовите структури и игрите на реструктуриране и конверсия на капиталите.

Погледнати в тази плоскост „нежните революции“ в Източна Европа изглеждат вече не като някакво „абсолютно начало“, „радикално скъсване“, а като **междинна фаза, етап от процеси, започнали значително по-рано**. Така виждаме истинските причини за това на пръв поглед парадоксално самоотстраняване, саморазграждане на бившата партия-държава, отворило врата за един привиден хаос, междуцарствие, когато старата „тоталитарна система“ бива показно разрушена, а изграждането на „демократичната“ по необясними причини се забавя – старите правила не важат, но липсват и нови. Когато предишните зависимости и връзки са се разпаднали, но по инерция продължаваме да мислим през/чрез тях – достатъчно е да се разрушат предишните структури, за да се отслаби и разпадне влиянието на „бившите“. Когато утопията за „всесилността на държавата“ е заменена от друга, неолиберална утопия – за „всесилността на пазарните структури и механизми на пазарно самовъзникване и демократично самопораждане“. И когато бившите представители на т.нар. номенклатура се прераждат от функционери на апаратни структури в „дейцимрежи“, ако използваме известното понятие на Бруно Латур (Латур, 2007), в привидно автономни социални полета.

Както ще видим по-нататък, това е един от ключовите моменти на реструктурирането и преобръщането (конверсията) на капиталите и респективно на делегирането им. Този момент не е еднократен и не протича едновременно при всички актьори. Става дума всъщност за различни моменти, настъпващи за отделните участници в различно време. (И интересното е за кои от тях кога настъпват.) Преходът не започва от десети ноември. (Ако изобщо е започнал отнякъде.) Представата за „чисто начало“, „голямо скъсване“ е идеологическа и самата тя следва да бъде деконструирана. Сигурно подобен анализ би имал дегероиращ ефект върху всички страни – дисидентите, реформаторите, борците *срещу* и репресираните *от* режима, но затова пък е най-близко до реалността. Доколкото разглежда миналото не през призмата на „героичната съпротива“ и „радикалното скъсване“, а го (из)следва като безброй преплетени нишки, отвеждащи към настоящето. Някакви процеси са започнали по-рано, други – по-късно, разделили са се, събрали са се, преплели са се, трасирали са пътя на онова, което обикновено се нарича „посттоталитарен“, „демократичен“, „пазарен“ преход. Подобен анализ не би омаловажил или подценил интелектуалната и гражданската позиция, но той би насочил вниманието към истинските фактори и процеси, довели до тази „неочаквана, странна лекота на рухването“, която толкова силно впечатлява западния наблюдател, а и самите зрители и участници в промяната.

2. Замисълът на изследването, основни понятия и хипотези

Историята, която ще разкажа тук, не се отнася до външната, видимата страна на политическите събития и личности (макар те да се имат предвид), тя е насочена по-скоро към невидимите структурни трансформации на границата на политическото и икономическото поле. Изследователският интерес е насочен не към всяко едно от тези полета, взети поотделно, а към разломите и зацепванията между тях. Към онова, което по-нататък наричам „политико-икономически симбиози“ – особени мрежови образувания, възникващи при разгръщането на процесите на конверсия, легитимиране и еманципиране на „дейците-мрежи“. Замисълът е да видим какво се крие зад „циркулацията на елитите“ (Szelenyi, 1990), да потърсим отговор защо и как част от бившите („номенклатурни“) елити потъват, за да изплуват по-късно в съвсем неочаквани моменти на съвсем неочаквани места. Защо и как се формират коалиции между привидно несъвместими актьори и се раждат преходните елити – не просто като смяна на персони, а на типа елит. И същевременно се появяват алтернативни центрове на власт извън видимите политически актьори каквито са банките, икономическите групировки, структурите на гражданското общество, „независимите“ медии, социологическите агенции, тинк-танковете, които също изпълняват специфична легитимираща функция¹. При това, като не забравяме, че мрежите обхващат не само елитите, но и масите. Което означава да си представим не две страни, два полюса в едно бинарно отношение, а мрежи от хоризонтални зависимости, които преди това са били вписани („вградени“) и може би още носят следите на тази своя вписаност („вграденост“) в пирамидата на партийно-държавната власт.

В случая ще ни интересуват не мрежите в политическото и икономическото поле, взети сами по себе си, а връзките между тях, обмена на ресурси помежду им, сглобяването на устойчиви конфигурации. Ще се опитам да аргументирам следните **основни тези**:

Първо, промените не започват от някаква „сакрална“ дата – Десети ноември 1989 г., дори не в последните години на бившия режим, а значително по-рано – с автономизирането на икономическото поле, мрежи и актьори, при което от политическото поле и капитали се раждат и еманципират икономическото поле и капитали. Този процес се разгръща в хибридна форма посредством един вид „консенсус“ между на пръв поглед взаимоизключващи се актьори и стратегии – конверсията, реституцията и приватизацията на капиталите.

Второ, от тази гледна точка т.нар. преход е всъщност превръщане, „пре-раждане“ на бившия режим в едно по специфичен начин мутирало общество,

¹ По този въпрос виж по-подробно студията на Л. Деянова „Полето на общественото мнение между „фабриките за данни“ и „фабриките за аргументи“ и текста на Д. Деянов „Легитимацията – технологии на опитомяване на общественото мнение“ в книгата „Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.“ (София, 2008), както и книгата на Д. Лаверн „Експертите на прехода. Българските think-tanks и глобалните мрежи на влияние“ (София, 2010).

съдържащо както познати, така и необичайни черти, отразяващи българските реалности и наслагването на процесите на (неолиберална) глобализация и „демократична колонизация“. Пресичането, преплитането на глобални, регионални и локални мрежи, на интересите на глобални и местни актьори.

Във връзка с това ще използвам две ключови идеи: първо, за „полето на властта“, дефинирано от Пиер Бурдийо чрез отделните видове капитал (икономически, социален, културен, политически, символен)¹. Второ, идеята на Дейвид Старк за промяната като *path-dependent transformation*, чрез която преходът може да бъде описан в различните плоскости на различни преплитачи се линии на зависимост – „следи“, по които можем да тръгнем, за да реконструираме тези зависимости (Stark, 1992).

Кои са всъщност реалните актьори? Какви са техните стратегии на легитимиране? Каква е ролята на политическия капитал в началните симбиози (зависимости на икономическото от политическото поле) след разпадането на бившия режим – отделянето на партията от държавата (отпадането на т.нар. член първи от тогавашната конституция), „извеждането“ на първичните партийни организации от предприятията и институциите („местоработата“), освобождаването от „компрометираните“ и/или „неудобните“ кадри, и особено от тези в органите на сигурността, възникването на първите „свободни“ (частни) медии? Как протича превръщането (конверсията) на нелегитимните политически капитали в материални, икономически? Каква е ролята в това отношение на реституцията и приватизацията – не само като икономически, но и като сим-

¹ Бурдийо сравнява полето с играта или пазара. „Отделните видове капитал, твърди той, като козове в игра представляват власт, която определя шансовете за успех в дадено поле...“ (Бурдийо, Вакан 1993: 57). Но в какво отношение се намират различните социални полета и полето на властта? От една страна, виждаме, че доколкото капиталите са власт, тя е проникнала във всички социални полета, като техни вътрешни ресурси на разделение и структуриране. Властта на практика се намира в самите социални полета. Същевременно говорим за *поле на властта* като „пространство от позиции на власт, заети върху основата на различни видове капитал“. Анализът на дадено поле (икономическо, политическо, културно) изисква да анализираме позициите в него по отношение на онова, което Бурдийо нарича „поле на властта“. „Полето на позициите е методологически неотделимо от полето на заемането на позиции, разбрано като структурирана система на практиките и изразите на агентите... По този начин, в ситуация на равновесие, пространството на позициите се стреми да управлява пространството на заемането на позиции“ (Бурдийо, Вакан 1993: 59). Преструктурирането на позициите се импулсира от промените във властовите отношения, разбрани в двойната логика на вътрешна структура на дадено конкретно поле (иманентната му власт) и полето на властта като пространство на хомология между различните полета. Тази „власт прим“, подобно на принадлежната стойност или на „парите прим“, се упражнява и самонараства чрез символния капитал като капитал на признаване и освещаване, натрупан в предишни борби от индивидите и институциите. Той е формата, в която става възможно превръщането на капиталите от едни в други, доколкото те не могат да упражняват власт без да са „легитимни“, т.е., без преминаването им през символната им форма.

волни процеси? Как бившите мрежи се фрагментират и разпадат, как мрежовите ресурси се прехвърлят (делегира) от загубилите или възвърналите политическата си легитимност групи към представителите и наследниците им? Как се обменят и кои са точките на структурна трансформация (преобръщане) в политическото пространство? Защо и как възниква т.нар. двуполусен модел и каква е неговата роля в легитимирането на капиталите?

Както се вижда от поставените въпроси, три понятия играят тук съществена роля – „конверсия“, „мрежови ресурси“ и „делегиране“ (Бунджулов, 2008, 2014).

- Конверсията е превръщането на капиталите от един в друг вид посредством символната им форма. В случая важното е, че **това са нелегитимни капитали, които се превръщат в легитимни посредством „символно насилие“ и „самонасилие“**. И понеже става дума за различни видове полета и капитали, конверсията също не може да бъде едноизмерен процес. Това са множество конверсии с присъщата им специфика от гледна точка на характера, структурата, обема, цикъла на обращение на капиталите, както и на биографичните траектории, конституирани чрез тези капитали. И доколкото символният капитал, натрупан в миналото, е в криза, той може да бъде инвестиран само чрез един вид „кредит“ (не финансов, а символен кредит на доверие), който ще трябва да бъде върнат на тези, които са гласували това доверие на съответния мрежов деятел.
- Мрежовите ресурси са **социалният капитал, който даден актьор може да мобилизира (или който може да му се делегира)** в хода на конверсиите от групата (мрежата), към която той принадлежи или която може да му се довери, възползвайки се от наследените или предоставените му в мрежите връзки и кодове¹.
- Делегирането е **прехвърляне на мрежови ресурси от една нелегитимна група върху периферен (най-малко или по-малко „компрометиран“) неин член** или дори върху деятел извън нея, предизвикано от кризата на легитимност на капиталите, съпътствана (прикривана) от/чрез символно насилие и самонасилие, даващи възможност да се осъществи незабелязано самото делегиране. В този смисъл **то е необходим момент, сърцевина на процесите на конверсия**, които на практика се осъществяват чрез прехвърляне на авторитет, който, макар и публично да е в криза, е запазил все още своето практическо влияние в мрежите и е в

¹ Тук следвам разграничението, което Бурдийо прави, между икономически, културни и пр. капитали и социалния капитал като „трайна мрежа от отношения“, даваща възможност на съответния актьор да ги мултиплицира като „собствени“ чрез факта на принадлежността си към съответната група (Бурдийо, 2003: 69). В случая същественото е, че поради кризата на легитимност на самата група и поради това, че нейните членове не са в състояние да използват мултиплициращия ефект на социалния капитал, тя/те търсят най-малко компрометирания свой член (или дори актьори извън себе си), за да им делегират своите политически „девалвирали“ капитали.

състояние да оползотвори мрежовите си ресурси (да упражни „мултиплициращ ефект“) чрез ново, „неопетнено“ лице.

Така зад политическата сцена прозират мрежите и ресурсите, които я поддържат, динамизират, трансформират, без те да бъдат създавани, задавани предварително (предполагани) в някаква схема; реалните и непредвидими процеси на тяхното локализиране, фрагментиране, разкъсване в различни полета и неочакваните зацепвания (съюзи), които по този начин те образуват, както и симбиозите (срастванията), които се формират; ресурсите, които се прехвърлят (делегира) от загубили легитимността си (или с оспорена легитимност) групи към отделни актьори или от едни актьори към други. Допускането тук е, че зад конфронтацията се крие нещо като **структурно (мрежово) задвижван „консенсус“, „съучастие“** между политическите, медийните и бизнес актьорите, улеснено и дори предположено в мрежите, наследени от бившия режим, което обаче остава забравено и потъва в политическото им „безсъзнателно“ (доколкото те са „забравили своя произход“)¹.

Движещият мотив на конверсията и делегирането, като неин вътрешен момент, е дефицитът или загубата на легитимност на дадена група и на отделните нейни дейатели, намиращи израз в масовото заклеимяване – „ченгетата“, „агенти“, „номенклатура“, „червени капитали“ и пр. По такъв начин един вече девалвиран капитал, запазил обаче още известно време своята ефективност, като връзки и специфични компетентности, се прехвърля от един актьор на друг, от едно на друго място – не просто, за да бъде съхранен, а да бъде превърнат от политически нелегитимен в легитимен икономически капитал. Така възникват нови мрежови образувания, които вече не могат да бъдат изведени непосредствено от бившия режим.

¹ В едно свое интервю във в. „Труд“ (2007 г.) тогавашният лидер на ДПС Ахмед Доган, разсъждавайки върху прехода в началните години, обръща внимание на „симбиозата“ между управляващи и опозиция. По-късно (в навечерието на парламентарните избори през 2009 г.) той директно говори за „обръчите от фирми“ и „порциите на властта“, разпределяни от политиките. Всъщност самият Доган е класически тип „политик предприемач“, овладял ключови политически ресурси, какъвто е етническият; развил регионални и локални мрежи („обръчи от фирми“) чрез срастването на държавната администрация и местния бизнес елит. Специфичната роля на ДПС може да се разбере, само ако си дадем сметка, че то е, от една страна, продукт на политическото „капитализиране“ на едно екстремно символно, прераснало на моменти във физическо, насилие на бившия режим („смяната на имената“, „голямата екскурзия“); и от друга страна – продукт и функция на „двуполусния модел“, подхранващ политико-икономическите симбиози между различни и разнотипни интереси. Интересното тук е, че ДПС се свързва с представите за „консенсусно“ поведение, отваряйки място за „политическия център“. Тази уникална позиция на „пазител на консенсусите“, които винаги могат да бъдат постигнати и възпроизвеждани в различни политически конфигурации, на практика превръща тази партия в машина за печелене и натрупване на политическо и икономическо влияние, възползвайки се може би най-умело, в сравнение с всички останали играчи, от технологиите на политико-икономическата власт.

За да разберем какво се случва, трябва да реконструираме зависимостите (историите, в това число биографичните истории) в политическото поле. Тъкмо в политическото, доколкото то е доминиращо. И макар да са налице множество специфични процеси (цикли) на конверсия, те всички имат един и същ, повтарящ се ефект или по-скоро **съчетание на различни типове ефекти** (ефектът на огледалото, нарцистичният ефект, ефектът Пигмалион, ефектът Франкенщайн) – проектирането и самосбъждането на желанията, изкушенията и „предсказанията“; еманципацията и противопоставянето на „творенията“ на своите „създатели“, новите актьори на бившите носители на политически капитал, доколкото последният вече е девалвирал и загубил господстващата си роля. И въпреки че става дума за различни конверсии, те могат, стига да държим сметка за различието помежду им, да се разгледат в рамките на един по-общ процес на конверсия на политически в един или друг вид икономически капитали.

Тези процеси на конверсия по специфичен начин засягат не само бившата номенклатура, но и опозиционните, и дисидентските елити. Някакви особени промени (по-добре би било вместо „споделяне на власт“ да ги наречем „мрежови трансформации“) са улеснили рухването на бившия режим, както и привидното оттегляне на представителите и наследниците на бившите елити от политическата власт, но и са затруднили, и дори в някаква степен блокирали прехода. Допускам, че това се дължи не на политическата роля на дисидентите или реформаторите или на съпротивата на някакви „ретроградни сили“, а на политико-икономическите симбиози, около които се развиват нов тип сраствания (симбиози), формиращи мутирани, обезсилени в институционално и нормативно отношение среди, блокиращи процесите на институционализация (въвеждането на правила на играта, наречена „пазарна икономика“ и „демократия“) ¹.

Разбира се, подобни процеси и явления се наблюдават в целия бивш соцлагер. У нас обаче под въздействието на **специфични фактори и причини** те се разгръщат в много по-голям мащаб. Какви са тези фактори и причини?

Първо, това е особеният характер на политическото поле в края на бившия режим, съчетаващ високата степен на концентрация на власт на върха на пар-

¹ До сходен извод, макар от друга гледна точка, достига Венелин Ганев в своята книга *„Плячкосването на държавата. България 1989 – 1997“* (Ганев, 2013). Според него налице е нещо като „размиване“, „изместване“, „флуктуации“, „манипулиране“ на границите между икономическото и политическото поле. „Действащите лица възстановяват влиянието си, когато са способни понякога да се самоопределят като принадлежащи към царството на политиката, а друг път като частни индивиди... „Политическата власт“ се използва не само за пренасочване на ресурси, но и за предефиниране на границите на държавната сфера. А „икономическата власт“ може да е синоним не на придобиване на собственически права, а на реализирането на създадените адхок преимущества, които се появяват от двете страни на изплъзващото се разграничение“ (Ганев 2013: 125). „Важното в случая е да се разбере следното: тези, които преобразуват своята власт и контролират различни активи, нямат никакъв стимул да подпомогнат оцеляването и заздравяването на държавата, защото тя е техен кредитор, който може да си потърси парите“ (Ганев, 2013: 143).

тийно-държавната пирамида, липсата на развити и влиятелни центрове на контравласт – реформаторски и дисидентски **с нещо като патриархална „меко-та“ и произтичащото от това разрастване на мрежовите структури.**

Второ, прекомерното разтегляне на фазата на прехода от държавна към частна собственост, забавянето на приватизацията, предшествана от специфичен модел на реституция. Формирането на „консенсус“, макар и с различни мотиви, между управляващи и опозиция около забавянето и отлагането на приватизацията, **за да може да се пресече с реституцията и да се мултиплицират нейните ефекти.** В следващите два параграфа ще разгледам по-подробно тези специфики у нас.

3. Особенности на политическото поле в края на бившия режим у нас

Всъщност трансформациите, които се извършват в политическото поле в края на бившия режим, са свързани с постепенното засилване на автономността на социалните полета като функция от прогресиращото отслабване на властта на политическите апарати, предизвикано от неимоверната експанзия на мрежовите отношения и структури. Но как се случва това?

Ключов момент в мрежовите трансформации и експанзии е възникването на **особени места и пространства на мрежови отношения** (практики на дарообмен), които, макар да са публична тайна, остават **непризнати** (с оспорена легитимност) и в този смисъл **невидими**, изтласкани от официалната публичност. Неслучайно тъкмо тук ще срещнем за пръв път и някои от емблематичните имена на силовите групировки в криминалния свят на прехода.

Но поради всепроникващото присъствие на тези особени места и практики социалният капитал, натрупан в мрежите (мрежовият капитал), доколкото е негативно санкциониран от официалния идеологически дискурс като „връзки“, „злоупотреба с власт“ и пр., получава тук, за разлика от социалния капитал в модерното западно общество, клеймото на нещо „срамно“, „отрицателни явления“, „нарушения на социалистическите принципи и норми“, „деформации“. И доколкото тези полускрити места на срещи на хайлайфа, където можем да срещнем и полулегално попаднали актьори от сивата мрежова зона – места на престижно потребление (нощни клубове и барове, почивни и спортни бази, резиденции и пр.), стават с времето все по-дразнещи, това налага предприемането на мерки от страна на „органите“ – по-скоро за наблюдение и „профилактика“, отколкото за „закриване“.

„Деформациите“, заклеени в полетата на идеологическата и пропагандната видимост, са всъщност предизвикани от **изземването на социалния капитал на мрежовите агенти от апарата** и оттук – невъзможността да се компенсира този капиталов дефицит **без апарата**. Така в прокопаните в апарата мрежови канали апаратните функционери реално се превръщат в **дистрибутори на мрежовия дарообмен** не само в апарата, но и извън него. Настъпва мута-

ция на властовото поле, която се разпространява във всички социални полета, довеждайки до лишаването им от собствена, специфична власт.

У нас обаче, поради споменатата патриархална „мекота“ на режима, във възникналите места на особена „свобода“, оспорваща легитимността на социалния (мрежов) капитал, натрупан в апарата, **в много по-голяма степен се развиват мрежови образувания**. Особеността е не във възникването на подобни места – такива можем да открием повече или по-малко във всяко модерно общество – **а в степента на мрежовизация на обществото**, която тук е много по-голяма, отколкото в останалите страни от Източна Европа. Например в сравнение със случая в бивша Чехословакия, описан от Иво Можни в неговата книга *„Защо така лесно... За някои семейни основания на нежната революция“* (Можни, 2003).

Едно от последствията е, че за мрежовите актьори в апарата все по-често се редуват моментите на двойственост, усилване и отслабване на натиска, репресивност – разбира се, вече не като физическо унищожаване, а като „отстраняване от отговорна работа“ при съхраняване на част от привилегиите и на надежди за „гласуване отново на доверие“. Това води до **периодично преконфигуриране на апаратните мрежи** (усилващо се разместване на пластовете и позициите посредством „структурни преустройства“).

От друга страна, нараства „свободата“ в неопределената зона между официалните публични пространства и мрежовите пространства и места. Между официалните йерархични политически позиции и мрежите, обхващащи не само партийно-държавните апарати, но и в различна степен и по различен начин (по линията на професионалните, семейните, роднински, земеделски и пр. връзки) повече или по-малко всички социални групи и слоеве.

Парадоксалният ефект на тази „особена свобода“ възниква не просто от това, че социалният (мрежов) капитал е акумулиран в йерархичните равнища на апарата – които, колкото са по-високо, изпитват по-голям дефицит на власт, – а от нарастващата невъзможност апаратът да компенсира дефицитите в автономизиращите се, но оставащи все още неавтономни, социални полета.

Този ефект допълнително е подсилен от **неразвитостта на частния сектор** (България е една от страните в бившия Източен блок с най-слаборазвит частен сектор), което от своя страна довежда до разрастване на мрежовата власт на апарата, чрез която се компенсира дефицитът на политическата власт. С това може да се обясни и двойствеността в поведението на политическите актьори в поредицата кампании, свързани с „предоставянето на собствеността на трудовите колективи“, при което обаче държавата остава „собственик“; „фирмената организация“ (Указ 56), разбрана по-скоро като създаване на държавни и в по-малка степен на частни фирми – последните предимно в търговията и услугите.

Показателно в тази връзка е следното размишление на Тодор Живков в неговите *Мемоари*: „Започнахме с Указ 56, публикуван в началото на 1989 г. В него беше изложена държавната икономическа програма. Беше даден старт на регистриране на фирми като стопански субекти. Получи се, потръгна. Бяха ре-

гистрирани стотици частни фирми. Създадох се предпоставки чрез свободна инициатива, конкуренция и пр. да се утвърдят принципите на пазарната икономика. Без излишна скромност ще припомня – Указ 56 носи моя подпис. Той функционираше и след 10 ноември 1989 г. (отменен през 1996 г. – А. Б.), макар последвалите го изменения постепенно да изпразниха от съдържание неговите основни положения. Премахна се главното: собствеността, и то минимум 51% от нея, да се предаде на работниците и служителите, включително и на бившите, които вече са пенсионери. По мое време започна предаването на собствеността на работниците. А после всичко това „отиде на кино“. Всичко се върна назад. Не било приватизация, казват, защото не се извършвало по законите на капитализма“ (Живков, 1997: 374).

В изследванията на прехода често се забравя, че номенклатурата, макар и да изглежда хомогенна, всъщност е **хетерогенно образувание**, разделено на различни кръгове, които често се противопоставят и воюват помежду си. Тяхната тежест се определя преди всичко от притежавания **политически капитал**. Важното в случая е не толкова това, че различните номенклатурни кръгове имат различен достъп до различни видове политически капитал – идеологически (монопол върху производството на идеологическите и пропагандните текстове и документи), организационен (контрол върху кадрите, апарата и обществените организации), информационно-деловоден (контрол върху оборота на документите – различни видове доклади, информации, справки, стенограми, „явни“ или „поверителни“, „секретни“ решения на ръководни партийни органи, кадрови досиета и пр.), а това, че **в мрежовите канали те биват използвани като „залози“ в игрите на натиск и дарообмен**.

Противопоставянето на национално равнище се усилва от разнородните апаратно-корпоративни, биографично-групови, регионални, местни, родово-семеини интереси и обвързаности. Напрежението в политическото поле нараства под напора на едно невидимо, но непрекъснато усилващо се противопоставяне между партийната (организационна и идеологическа) номенклатура и нейната „дясна ръка“ – структурите на ДС, от една страна, и външнотърговската и стопанската („технократска“) номенклатура, от друга. И това не е случайно, тъй като едната (партийната идеологическа и организационна номенклатура) е пазител на доктриналния проект и контролира кадровите процеси, докато другата (външнотърговската и стопанско-технократската) държи връзките със СИВ и капиталистическите икономики и има непосредствен достъп и контрол над икономическите активи вътре в страната.

Основните залози са свързани с еманципирането на стопанската („технократската“) и външнотърговската от партийната номенклатура, както и с борбата за надмощие между външнотърговската и стопанската номенклатура, която се изостря особено в последните години на режима¹. Ако партийната номен-

¹ Ето какво казва за себе си Огнян Дойнов – дългогодишен член на Политбюро, отговарящ за промишленото развитие и научно-техническия прогрес: „Основната борба, която съм водил, беше борбата за печелене на пари... Борбата за печалба се пренесе на

клатура допусне еманципирането на стопанската, биха отслабнали значително специфичните ѝ властови ресурси.

Нарастването на автономизацията на полетата, доколкото е съпроводено с редуващо се отслабване и нарастване на партийния натиск и контрол, непрекъснато засилва двойствеността и напрежението. Дейците в частично автономизиралото се икономическо поле, ръкоположени от партийните комитети, чиято „номенклатура“ са, се намират между „чука и наковалнята“ – от една страна, те са лишени от власт, понеже са подчинени на господстващата идеологическа логика на политическото поле, но от друга, се намират под засилващия си натиск, дори съпротива, на икономическото поле, доколкото не могат да бъдат пренебрегнати наченките на собствена икономическа логика и рационалност. Съпротивата на кадрите в икономическото поле срещу опитите те да бъдат най-малкото поставени под контрол все повече нараства. Значително нараства и тенденцията към „професионализация“, или – ако използваме езика на самите стопански дейци от нова време – увеличава се тежестта на „професионалните“ критерии в сравнение с „класово-партийните“¹. Раздвояването между общата и специфичната логика, „класово-партийния“ и „професионалния“ принцип е съпътствано от нарастване на дарообмена (циркулацията на блага), но и на натиска, амбицията за реванш на „здравите сили“.

Размяната на „услуги“ е разклонен, опосредстван процес. Това са дълги вериги от опосредявания, където значение има не страхът от последствията, които би имал един отказ да се направи „услуга“, а специфичната мрежова логика (мотивация) на актьорите. Стопанската и партийната номенклатура по различен начин са изкушени от един вид **капиталови мотивации**². Въпреки че не са класически, тоест не са свързани с директното присвояване на печалба, те възникват от възможността за извличане на дивиденди от доминиращия различните социални полета политически капитал. Само че, докато стопанската номенклатура директно разполага с ресурси в икономиката, партийната номенклатура „виси над главата ѝ“ и възползвайки се от тази ситуация, се опитва да извлича опосредствано дивиденди.

Но дали и доколко стопанската номенклатура може да бъде разглеждана като носител на „автентични“ капиталови мотивации? В какво се изразява спецификата на мрежовите мотивации на партийната и стопанската номенклатура?

макроикономическо равнище. Това бе борба за сериозни структурни изменения на производството в България, за научно-технически прогрес и получаване на нови пазарни позиции“ (Дойнов, 2002: 176).

¹ „Аз живях и работих във време, когато репресивните методи бяха останки от миналото. Моята квалификация предопредели такъв кръг от компетенции, които се свеждаха до развитието на икономиката на страната и бяха далеч от партийноорганизационните и идеологическите въпроси...“ (Дойнов, 2002, с. 178).

² Казано по Маркс, ако капиталовите мотивации са свързани със самата „природа“ на капитала като „безгранично самонарастваща стойност“, капиталистическите мотивации са свързани с капиталиста като „съзнателен носител“ на този тип мотивация.

Отговорът на тези въпроси дава ключ към отговора на един друг въпрос: Защо в самия край на бившия режим наблюдаваме нещо като реванш на „здравите сили“?

Това според мен се дължи на загубата на ключови ресурси от страна на партийната номенклатура, пораждащо у нея усещането за застрашеност от нарастване на властта на стопанската и външнотърговската номенклатура, за създаването на която по специфичен начин е помогнала, но от която тя вече зависи. И ако основният залог тук е не икономическият капитал сам по себе си, а **контролът върху него**, то битката за контрола върху държавните активи е толкова по-ожесточена, колкото по-голяма е степента на мрежовизация на партийния и стопанския апарат, ерозираща политическата власт, съсредоточена в тях.

Държавната собственост в края на бившия режим неслучайно все повече бива възприемана като „ничия“. Но тъкмо тази, изглеждаща „ничия“ собственост, а не спорадично възникналият частен сектор, е основната предпоставка за развитие на мрежови мотивации у прераждащия се в капиталистическа класа номенклатурен елит, както и за толкова дълго продължилите в годините на прехода опити за удържането на това неопределено състояние – нито държавна, нито частна собственост.

Така се връщаме към въпроса, който зададох в началото: Може ли промените през 1989-а да бъдат мислени по модела на модерните революции, макар и като особена, „нежна“ революция? Имало ли е на политическата сцена значими политически актьори и сили, които да застрашават статуквото?

Без да подценяваме нарастването на общественото напрежение, ролята на интелектуалните, дисидентстващи кръгове, особено в края на режима, развитието и утвърждаването на места на интелектуално и политическо свободомислие и волнодумство, безпристрастният поглед показва, че системата се ерозира и разпада под напора на съвсем друг тип актьори и сили. Надявам се да не прозвучи прекалено скандално, ако кажа, че истинската ерозираща и разрушителна сила за системата се оказват не дисидентите и реформаторите, а всъщност мрежите и мрежовите мотивации.

Ако се откажем от безкритичното възприемане на идеологемата „смяна на системата“, ще видим, че движещата сила, мотивацията на „нежната революция“ не е в прокламираните политически и икономически реформи – „промяната в собствеността“, „преходът към пазарна икономика“, „многопартийната демокрация“, „свободата на словото“ и пр. и пр., а в реструктурирането и конверсията на капиталите. „Нежната революция“ изиграва всъщност прикриваща и „спасителна“ роля за посочените по-горе актьори. Не в политически, не дори в икономически, а именно в мрежов аспект. Доколкото под булото на този символен жест на „радикално“ скъсване с миналото те успяват да тласнат и развият вече стартиралите (по-скоро спонтанно, отколкото целенасочено) процеси на конверсия на капиталите¹.

¹ Симптоматично е следното твърдение на Огнян Дойнов в неговите *Спомени*: „И най-наивните вече не вярват в мита за „червените пари“. Самата тази теза е несъстоятелна

4. Прераждане и легитимация на елитите чрез „двуполусния модел“

Както посочих, в политическото поле у нас преди десети ноември е налице една особена, „мека“, „патриархална“ репресивност: съчетание на висока степен на концентрация на власт на върха на партийно-държавната пирамида и липса на изразени центрове на контравласт – реформаторски и дисидентски. Ако към това добавим отсъствието на частен сектор, ще можем да си обясним защо у нас се наблюдава толкова висока степен на мрежовизация на социалните полета. Тя компенсира концентрацията на политическия и социалния капитал и обезсилва еманципацията на икономическите и политическите актьори. Всичко това не може да не се отрази върху характера на прехода и продължителността на живота на постсоциалистическите мрежи.

В борбата за овладяване на ключови позиции в преструктурирането и конверсията на социалния и политическия в икономически капитал откриваме представителите на три типични групи: а) **номенклатурата** като носител най-вече на мрежов капитал, б) **бившите елити преди „Девети“**, които неочакваният завой на историята реабилитира – да ги наречем, „реабилитираните бивши“, в) **дисидентите и реформаторите**.

Оттук на обществено-политическата сцена наблюдаваме съответно три основни стратегии: а) **трансформация на мрежовите капитали на бившата номенклатура**, б) **реституция на капиталите** (икономически, политически и символни) на реабилитираните преддеветосептемврийски елити, в) **политическо маргинализиране и отстраняване на дисидентите**.

В българското общество след 1989-а година се очертават следните два ключови момента на трансформация и по-сетне пресичане на привидно противоположни интереси, обусловили възникването и устойчивостта на т.нар. двуполусен модел:

- Първият момент, в началото на 90-те години, е свързан с **разгръщането на конверсията на капиталите на различни кръгове на додесетоноемврийския елит** (бившата номенклатура и т.нар. реформатори) в замяна на признаването и споделянето на политическата власт с възникващата опозиция („реабилитираните бивши“ и дисидентите) – признаване, легитимиращо реституцията на наследниците на додеветосептемврийския елит.

и плод на злонамерени хора. Много от тях са с увредени представи за реалностите в живота. По принцип не би могло да има червени, сини или оранжеви пари. Има само мръсни пари – придобити по нечестен начин, и законно спечелени пари“ (Дойнов, 2002: 415, 416).

Разбира се, наивно е да се мисли и че стартът на „тоталното разграбване“ е свързан с някакво случайно събитие, довело до моментно отслабване на „контрола от върха“ в последните месеци преди 10 ноември. Процесът на създаване на предпоставки реално е започнал много по-рано, не непосредствено – като превръщане на политически във финансови ресурси, а като делегиране на мрежови ресурси (контакти, връзки, информация, зависимости и пр.), които впоследствие биват капитализирани по „законен начин“.

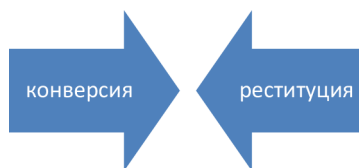
- Вторият момент, в края на 90-те, е свързан с **тоталната приватизация и финализиране на реституцията чрез вписването ѝ в приватизационния процес** – не просто в смисъла на връщането на имоти и използването на придобитите по този начин финансови ресурси и инструменти, а изграждане чрез приватизацията на собствен икономически фундамент на управляващите политически елити.

Моментът, в който реституцията се пресича със и усилва *от* започналата по-отдавна конверсия, превръщайки се в част от нея, и моментът, в който различните форми и инструменти на приватизация, въведени в хода на конверсията, ставайки част от нея, се пресича с реституцията – това са моментите, в които се открояват и стават видими образувалите се по-рано политико-икономически симбиози. Пресичането на реституцията и приватизацията, превръщайки се в част от конверсията, е всъщност ключовият момент на нейната (на конверсията) структурна трансформация и в този смисъл ключов момент на самия преход.

Привидно изглежда, че конверсията е преди всичко мрежов феномен, докато реституцията е един вид „непорочно зачатие“. В единия случай става дума за символно самонасилие (прелегитимиране), а в другия – за възвръщане на символната сила (реабилитиране). Но ако конверсията е мрежов феномен, реституцията е също по различен начин въввлечена в мрежите, доколкото тя предполага вписването на реабилитираните (преддеветосептемврийски) „бивши“ в мрежите на новите (следдесетоноемврийски) „бивши“.

Тук особено важно е да се подчертае, че съжителствайки и воювайки с мрежите на „новите бивши“, **мрежите на реабилитираните „бивши“ не получават самостоятелна икономическа роля и значение**. Реституцията, макар и в началото външно да изглежда доминираща, е всъщност подчинена на конверсията и приватизацията.

Двуполусният политически модел е политическа маска на две привидно изключващи се една друга стратегии на легитимиране на елитите – конверсията и реституцията (вж. фиг. 1).

Фиг. 1. Двуполусният модел

Различните видове реституция (в града и селото, на индустриални и селскостопански активи, жилищна собственост, търговски обекти, земя и др.) е свързана с **различни типове биографични траектории**. Притежателите на едра индустриална собственост, едра жилищна собственост, големи парцели земя са сравнително малобройна група. Този биографичен тип е изключение и в групата на „новите бивши“, което е предопределено от самите механизми на подбор на

политическия елит след Девети септември, в който по правило не са допускани наследниците, притежаващи едра собственост. Така че тази група е сравнително ясно обособена политически, с ясна идентичност и може да се разглежда като автентичен изразител на реститутските (антикомунистическа и монархическа) мотивации. Докато в останалите (преобладаващи) типове, свързани с придобиването на средна и най-вече дребна собственост, по-скоро е налице размиване на границите. Същото може да се каже за носителите на конверсна мотивация, засягаща не само, както може да се предположи, върха на номенклатурата, а и средните, и ниските ешелони, и също така „хората от улицата“.

Ще припомня: конверсията и реституцията не засягат само елитите. Техни носители, както и мрежовите им мотивации, обхващат немалка част от хората. Това са масови стратегии и мотивации. Тук обаче ни интересува тяхната политическа форма. При цялата му конфронтационност, базирана на специфични идейни и политически мотивации, **двуполусният модел е политически израз (форма) на скрития, структурно обусловен консенсус между конверсията и реституцията като легитимационни стратегии на различни типове елити.**

Различните номенклатурни кръгове (между които и реформаторите), също така дисидентите, представителите и наследниците на преддеветосептемврийските елити, както и масите, извършват под специфична форма „самонасилие“ – разграничаване *от* и идентифициране *с*ъс, пренаписване *на* миналото. Чрез тази „война за миналото“, докато опозиционните елити се включват във властта, „новите бивши“ успяват да спечелят време, да запазят известно поле на влияние, използвайки старите връзки, с произтичащите оттук дивиденди. Политическата и икономическата власт е споделена. Преплитат (сплитат) се новите политико-икономически мрежи.

Мрежите, които до десети ноември обхващат целия апарат и са структурирани вертикално (както видяхме, без да са хомогенни и строго съподчинени), сега, след разпадането на този апарат, също се разкъсват. Техни сегменти (или поне част от тях) започват да действат самостоятелно на национално, регионално и местно равнище. Без предразсъдъци те влизат в различни комбинации и формират и/или прихващат бързо разрастващата се частна инициатива. Обикновените им обитатели, разбира се, са изхвърлени. „Да ти умрат връзките“ – това проклятие от времената на „реалния социализъм“ се сбъдва в масов мащаб. Но връзките все пак са се съхранили в един специфичен аспект – като връзки на/между самите мрежови агенти. От фазата на „особена свобода“ обществото попада във фазата на „особен хаос“ като хранителна среда на мрежова експанзия от нов вид – изсмукване на материалните активи на държавата и спестяванията (чрез банките) на населението. Социалистическият (доскоро) човек, който до този момент е бил въввлечен и се е възползвал от мрежите, сега, в хода на тяхното разлагане и метаморфоза, се превръща в аутсайдер.

Разполагащите със специфични мрежови връзки и ресурси („ноу-хау“) представители на бившата номенклатура, от една страна, и освободените служители от органите на сигурността, от друга, се превръщат в основни свързва-

щи „възли“ на този нов вид мрежови образувания. В тях няма място за икономическа инициатива на „хората от улицата“. Започва обратното преплитане и сплитане на мрежите, изтласкването и елиминирането на „дребните риби“ без протекция в полето на „свободната“ инициатива. Първите групировки, които реално блокират икономическата активност отдолу, възникват на тази основа.

Така можем да открием в началото основно две вълни на трансформация на мрежите на бившия режим:

- Първа вълна (фаза на „особената свобода“) – използване в навечерието на десети ноември на мрежовите ресурси на апарата в условия на частична либерализация. Промяната заварва вече оформени мрежови актьори и капиталови мотивации, очакващи своето легитимиране.
- Втора вълна (фаза на „спонтанния“, „демократичен“ хаос) – масово заклеяване и освобождаване на кадри от партийните и стопанските апарати и органите на сигурността, разпадане на вписаните в тях и функциониращи чрез тях мрежи, привидно демократично освобождаване на частната инициатива в масов мащаб.

При и под наслагването на тези две вълни започва и се развива процесът на сплитане на новите мрежови образувания – икономическите групировки, чиято опора е банковата система, чрез схемите на т.нар. лоши кредити. Започват опитите за свиване и изтласкване на свободната (спонтанно възникнала, извън контрола и предварително определените списъци) частна инициатива.

5. Молекулата на конверсиите

В средата и в края на 90-те наблюдаваме възпроизвеждането на привидно сходни мрежови образувания: кръговете „Орион“, при връщането на БСП на власт, и „Олимп“, при връщането на СДС на власт. И все пак налице е съществена разлика. Ако „Орион“ е израз на инстинктивно следвана „неутрализираща“ стратегия на старта на приватизацията, провеждана от тогавашното социалистическо правителство по отношение на конкурентните политико-икономически актьори, като групировката „Мултигруп“ например, кръгът „Олимп“ е вече нещо съвсем друго. При него става дума не просто за справяне с противници и конкуренти, а за кристализиране на молекулата на нов тип политико-икономическа симбиоза – **целенасочено конструиране на мрежа от персонално зависими от един център партийни и икономически дейци (клиентела).**

Но макар и да е различен, кръгът „Олимп“ е все пак продукт на икономически и политически процеси, започнали по-рано – кристализирането на молекулата на конверсиите чрез „входно-изходната икономика“ и прилагането ѝ към една закъсняла, но този път „тотална приватизация“.

Генезисът на някои от днешните ключови актьори в мрежата КТБ също може да се открие тук като етап от трансформацията на посттоталитарните мрежи и превръщането им в постпреходни.

Коренът на всички тези процеси трябва да се потърси в разпадането на изначалната симбиоза „партия – държава“, довело до ситуацията на **множество локални сраствания на икономически и политически мрежи и точки на безкомпромисни борби за наследството на бившия режим**.

Погледнати под микроскоп, тези образувания представляват повече или по-малко развити мрежи на протекции и услуги. Процесите дотолкова напредват, че всяка сравнително голяма партия вече може да изгради икономическа основа на своята дейност чрез мрежа от приоритетни за нея икономически актьори. Самите партии биват управлявани като акционерни дружества, в които лидерите им държат контролния пакет акции и разпределят достъпа до позиции в държавната администрация на национално, регионално и местно равнище.

Възходът на входно-изходната икономика поставя началото на нови феномени – „партийна икономика“ и „кръгове“, групиращи около себе си и помежду си разнотипни ресурси на власт – финансова, икономическа, политическа, юридическа, медийна. Между частното използване на държавната собственост, сивата икономика, престъпния бизнес, контрабандата, финансирането на партиите се затваря кръг: циркулирането между тях на големи парични потоци със съмнителен произход непрекъснато усилва дефицита на легитимност на капиталите. Те искат да се „узаконят“ по един известен от онова време израз: „Гушерът трябва да откъсне опашката си.“ Под прикритието на борбата срещу престъпността и корупцията се разгръща поредното поделение на политическата и икономическата власт – вече не чрез изсмукване на печалби от държавните активи и чрез нанасяне на финансови удари посредством ценови и инфлационни шокове, банкови фалити, това вече е минал етап, а посредством всеобхватна и ускорена приватизация и отстраняване на конкурентните играчи, а по-късно и чрез „усвояването“ на европейски фондове и обществените поръчки.

Приватизацията е решаващата фаза в конверсията на капиталите. Входно-изходната икономика едновременно я забавя и подготвя. Молекулата на конверсиите се превръща в основна матрица на приватизационния модел, който се надгражда над българския реституционен модел, като модел, пораждащ и възпроизвеждащ най-вече рентниерски, паразитни мотивации.

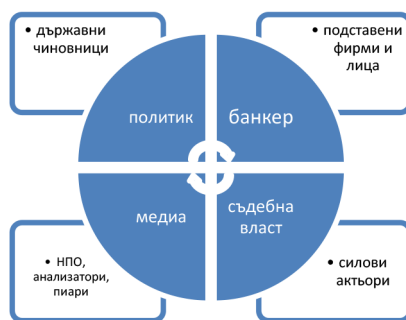
Молекулата на конверсиите възниква в политико-икономическата среда, създадена чрез съчетанието между уникалния български реституционен модел, масовата приватизация в средата на 90-те и тоталната приватизация в края на 90-те, като структурно условие за пресичане и преплитане на конверсията (сега вече под формата на приватизация) и реституцията (под формата на компенсаторни инструменти, чрез които може да се участва във всички форми на приватизация).

Тук е важно да се отбележи, че това не е някаква предпоставена конструкция, неизменна властова матрица, а спонтанно възникнали, променящи се образувания, в които никой елемент няма монопол върху играта. Молекулата на конверсиите конституира специфично „поле на власт“, при което всеки агент държи специфичен ресурс в ръцете си (политически, финансов, икономически,

юридически, административен, физически, медиен) и по такъв начин държи останалите в зависимост. Така се поражда мрежа от взаимопресичащи се ограничения, които обаче водят до мултиплициращ ефект за цялата група.

Молекулата на мрежовите конверсии в края на 90-те изглежда по следния начин (вж. фиг. 2):

- **Политик** (партиен лидер, депутат, министър, областен управител, кмет), у когото са лостовите на влияние и вземане на решения в приватизацията, лицензите, концесиите, разрешителните режими.
- **Банкер**, у когото е финансово-кредитният ресурс.
- **Бизнесмен**, управител на фирма, паразитираща на „входа“ и на „изхода“ на държавно предприятие.
- **Представител на съдебната власт**, който осигурява прикриване на следите.
- **Силова групировка** като гарант за спазване на „правилата на играта“.
- **Чиновник** в държавната администрация, осигуряващ информация и текущи услуги.
- **Медия, тинк-танк, агенция за изучаване на общественото мнение**, осигуряващи легитимност на процеса.

Фиг. 2. Молекулата на конверсиите

Никъде другаде в бившия соцлагер молекулата на конверсиите не е толкова ясно очертана, самите процеси на конверсия – толкова интензивни и мащабни, политико-икономическите симбиози – толкова обхватни. Никъде другаде в Централна и Източна Европа битката за миналото не е така ожесточена. Ако 1989-а отприщва капитализирането на позициите на определени кръгове на бившата партийна номенклатура, разполагащи със специфични ресурси и връзки – информация, досиета и пр. (което обяснява и структурно специфичните места на натрупване и вида на капитала), то в края на 90-те тази тенденция се преобръща и се отваря път вече на нова номенклатура.

Ресурсите и връзките на „бившите“ трябва да бъдат неутрализирани, доколкото е възможно, чрез така и несъстоялото се докрай отваряне на досиетата. Но те биват използвани като дамоклев меч, заплаха, ефективна по-скоро по-

тенциално, отколкото като действително намерение. Мрежите на бившия режим, както и тези на вътрешните конкуренти, трябва да бъдат неутрализирани и изтласкани. Но това се случва не чрез равнопоставена конкуренция, а със същите технологии на същите тези мрежи, които биват изтласкани – РМД-та, „приятелски кръгове“, партийни клиенти.

Новата номенклатура, сега вече рекрутирана преди всичко от средите на доскорошната опозиция, на практика се възползва от наследените мрежови технологии на заклеямената бивша номенклатура. Условието, което прави този парадоксален ход възможен, е възприемането му „като от само себе си легитимен“, доколкото е насочен срещу наследниците на бившия режим. Събитията от началото на 1997-ма придават легитимност на последвалата концентрация на политическа и икономическа власт в ръцете на новите управляващи. Защото, както знаем, революцията разрушава само фасадата на бившия режим, освобождавайки възникналата в недрата му властова технология. В случая чрез още една закъсняла, последна „конвулсия“.

6. Узурпацията на властта от „посредниците“, ефектът на меланхолията

Делегирането е сърцевина на конверсията. Както посочих, тук също се наблюдават хелиотропичните ефекти на огледалото, „мимесиса“, „самосбъдването на пророчеството“, откъсването и противопоставянето на творението на своя създател.

Но как се получава така, че едно доверено лице се откъсва и получава власт над предалата му своите пълномощия група? Дали това не се дължи на **новата фаза**, в която навлиза мрежовата трансформация на преходните мрежи – **превръщането им в постпреходни**?

Ще припомня, че делегирането става възможно посредством прехвърляне, публично легитимиране на символно нелегитимни капитали – не просто от един актьор към друг, а от групата (мрежата) към актьора. Но ако това става „задкулисно“, то в крайна сметка публичността е мястото на признаване на капиталите. Това публично признание е първото, но недостатъчно условие за „узурпация на властта“.

Особеното в нашия случай е дефицитът, загубата на легитимност на групата, чийто израз е публичното заклеявяване – „ченгета“, „агенти“, „мутри“, „приятелски кръгове“, „обръчи“ и пр. Но и двете противостоящи страни („новите бивши“ и „реабилитираните бивши“) имат сходен проблем – те са по специфичен начин нелегитимни. И следователно трябва да делегират своите ресурси на „посредници“ (подставени лица).

Един вече нелегитимен капитал е запазил още известно време своя обсег на действие в разкъсаната, загубилата властова кохерентност мрежа. Възможностите за влияние върху държавните (министерски, областни и общински) структури. Затова той трябва да се прехвърли, не просто за да бъде съхранен, а

за да бъде превърнат от един в друг вид – от политически нелегитимен в икономически легитимен капитал.

Същевременно елитите на „непорочното зачатие“ („реабилитираните бивши“) чрез символно насилие се опитват да блокират този процес. Но ако стратегията на „новите бивши“ се стреми да „изпере“ обезценените, съмнителните капитали, то тази на „реабилитираните бивши“, обратното – да разобличи „изпирането“ и по такъв начин да снесе всякакви въпроси относно произхода на собствените си капитали. Които се оказват „чисти“ само поради факта, че са придобити преди „тоталитарния режим“ (преди „Девети“) и са отнети от него.

Зад взаимното окалване, „войната за миналото“ се крият всъщност **войната на мрежите, скритите актове на делегиране, взаимният обмен на мрежови ресурси.**

„Упълномощеният“ действа с протекцията на „упълномощителя“, доколкото все още има остатъци от бивши мрежи и възникнали нови мрежови образувания, зацепващи се за тях. Така кръгът се затваря и може да се възпроизведе статуквото. Драмата идва по-късно – с неизбежното изплъзване от контрол и противопоставянето.

Като интимен механизъм на конверсията делегирането играе двойствена роля. То е отправен пункт както на формирането, така и на освобождаването на проходящия финансов и бизнес елит. Политиците са принудени да отстъпят пред упълномощените от тях икономически актьори, търсещи вече непосредствено политическо представителство на своите интереси.

Така тези, които създават новия икономически елит, на свой ред са принудени да отстъпят пред него, доколкото той вече се е еманципирал и поставя своите условия. Етапите на процеса са следните: а) от проходящ финансов и бизнес елит, който търси излаз в политиката, силно зависим от нея; б) през политици, които създават своя собствена икономическа база; в) към еманципация на посредниците, осъществили прехода от „а“ към „б“.

Днес можем да открием както разгърнати политически лобита на банките и едрия бизнес, така и прякото им представителство в политиката, и мрежи около партийни централи, формиращи един вид „партийна икономика“ и създаващи преференциални условия за избрани кръгове от фирми. Всичко това е налице, но същественото е в **напредващата еманципация на икономическия елит от политическия.**

Дали този процес е завършил? Ако първото десетилетие на прехода е белязано от мащабни трансформации под маската на двуполусния модел, на мрежите на бившия режим, второто трасира пътя към следпреходните мрежи, при които политико-икономическите кръгове придобиват нова форма, интегрирайки се в глобалните мрежи. Еманципацията на „посредниците“ окончателно ще завърши чрез интегрирането им в глобалните мрежи, отреждащи на местния елит по-скоро обслужващи функции.

Но както се вижда, дори и това няма да стане безпроблемно, без нови сблъсъци за преразпределяне на терена. Новите мрежови актьори биват заставени

да се легитимират за сметка на откъсването на части от себе си и отказване от своя произход и идентичност. Такава е цената на интегриране в европейското и глобалното пространство.

Картината се усложнява още повече от това, че днес мрежите са подложени на натиск, а някои от тях дори се разпадат, от нарастването на геополитическото напрежение и противопоставяния.

И тъй, улавяйки вълната на негативизма към традиционните политически актьори, новите актьори всъщност създават условия за преобразуване на преходните мрежи в следпреходни. Не бихме нарекли това „край на Прехода“ с главна буква, а по-скоро само условен завършек в общи линии на една трансформация, започнала много преди десети ноември и продължила повече от четвърт век.

Вече можем да разберем по-ясно на какво се дължи растящата политическа апатия сред масите, този остър дефицит на доверие в политиците и политиката, това критично обезсилване на държавата. Кое то обаче по парадоксален начин се съчетава с тежнение към „силна ръка“. Желанието отново да се подчинят на един център всички актьори във финансовото, икономическото, бизнес полето, медийното поле.

Няма го обаче старият режим, на когото политиците удобно прехвърляха досега всички свои грехове. Новите пазарни и демократични утопии, дори европейската утопия също са загубили своята притегателна сила. Новите и традиционните политически играчи биват възприемани като част от статуквото, от което се опитват да се разграничат.

Неолибералните „дискурси“ всъщност изиграха ролята на алиби на „плъчкосването на държавата“, ако заимстваме този израз от споменатата книга на В. Ганев (Ганев, 2013). Впрочем тази книга е написана от либерални позиции. Но в крайна сметка става ясно, че и в двете магистрални направления на новата либерална утопия – „пазарната икономика“ и „демокрацията“ – откриваме сериозни дефицити и провали.

Ако се абстрахираме от идеологическата мантра, не можем да не се съгласим с този извод. Макар и от друга гледна точка той се доближава до един въпрос на Д. Вацов в интервюто му, публикувано във в. „Култура“ в началото на 2015 г., с една от известните представителки на съвременната критическа теория Н. Фрейзър (професор в New School for Social Research, Ню Йорк), озаглавено *„Равнопоставеността: граматика на оспорването и практики на протестите след 2011 г.“* – за „опасната връзка, опасното съединяване между екскомунистическите елити и неолиберализма“. Вацов го свързва с протестите у нас през 2013 – 2014 г. и тяхната „антиолигархична насоченост“. Олигархията като „специфичен хибрид от политическа и икономическа власт, извратена комбинация от две различни логики: неолибералната логика на отслабване на държавата и на пазарните регулации и номенклатурната логика на използване на държавата за постигане на лични привилегии и облагодетелстване“ (в. „Култура“, 16 януари, 2015 г.).

Тази теза не е нова. Тя е формулирана по един или друг начин още в средата на 90-те от Д. Старк в неговото изследване на приватизационните стратегии в Източна Централна Европа (Stark, 1992) и от И. Селени в изследването му на циркулацията на посткомунистическите елити (Szelenyi, 1995). М. Олсън описва сходни процеси чрез понятието „преапределителни коалиции“ (Olson, 1995), както и К. Кофорд (Koford, 2000). У нас бе публикувано изследването „*Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.*“ (Чалъков, Бунджулов, Христов и др., 2008), където ключова роля играят понятията „политико-икономически симбиози“, „дефицит на политическа власт“, „нормативен (правен) дефицит“, с които се описва специфичното обезвластяване едновременно на държавата и гражданското общество за сметка на непрозрачни политически актьори. Подобни тези откриваме и в книгата на В. Проданов „*Теория на българския преход*“, в която специален акцент се поставя върху причините и факторите, породили „деструктивността на българския преход“ (Проданов, 2012).

Това, което в случая си заслужава да отбележим, е особеният ефект, породен от разпадането на (нео)либералния разказ (илюзиите, произведени от него) за Прехода с главна буква, като прозрачен, управляем, контролиран преход от партия-държава и държавна икономика към демокрация и пазарна икономика. Ефектът на меланхолията, който вече измества дори ефекта на носталгията. Каквито и обяснения да се дават на протестите от 2013 – 2014 г., те изявяват симптомите на това постпреходно състояние – едновременно на остър демократичен, пазарен, институционален дефицит, съчетан с дефицит на доверие в институциите и политиците.

Но както посочва Н. Фрейзър в споменатото интервю, „съществува една опасна връзка на анархисткия по духа си протест с неолибералните икономически сили“. Бих допълнил – стихийната анархистичност, уязвимост и неустойчивост на гражданския активизъм, превръщайки се в „отдушник“, в крайна сметка обслужва зараждащото се статукво. Еуфорията отстъпва място на носталгията и на меланхолията.

И в този случай е валидно наблюдението и изводът на К. Маркс, формулиран по повод на буржоазните революции в „*Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт*“: след „екстаза“ – ослепителните драматични ефекти, след тази бурна и преходна фаза, настъпва времето на „продължителен махмурлук“ (Маркс, 1948: 215).

Възможно ли е да се появи нов разказ и нов ентусиазъм, който, трансцендирайки настоящето, не се превръща в утопичен или носталгичен? Първата стъпка е да избистрим погледа си, да се откажем от налаганите вече повече от четвърт век идеологически постулати за прехода като „цивилизационен избор“, чрез които се възпроизвеждаше и продължава да се възпроизвежда статуквото.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бунджулов, А. Конверсията: мрежови ресурси на политическото делегиране. – В: Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г., София: Изток-Запад, 2008.
2. Бунджулов, А. Мрежи, кризи, преходи. – В: Икономика и общество: глобални и регионални предизвикателства пред България. Сборник материали от научна конференция, проведена в УНСС – София, на 31.10.2013 г., София: Издателски комплекс УНСС, 2014.
3. Бурдийо, П., В. Лоик. Въведение в рефлексивната антропология, София: Критика и хуманизъм, 1993.
4. Бурдийо, П. Социалният капитал (предварителни бележки). – В: Социологически проблеми, 1-2/2003, 2003.
5. Вацов, Д. Разговор с Нанси Фрейзър „Равнопоставеността: граматика на оспорването и практики на протестите след 2011 г.“ – В: Култура, бр. 2/2015 г., 2015.
6. Ганев, В. Плячкосването на държавата. България 1989 – 1997, София: Изток-Запад, 2013.
7. Деянов, Д. Третите мрежи. – В: Докладът на Броуди, София: Критика и хуманизъм и НЦИОМ, 1992.
8. Деянов, Д. Легитимацията – технологии на опитомяване на общественото мнение. – В: Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г., София: Изток-Запад, 2008.
9. Деянов, Д. Мрежовият капитализъм: противоречивото наследство на Лениновия експеримент. – В: Социологически проблеми. 3-4/2011, 2011.
10. Деянова, Л. Полето на общественото мнение между „фабриките за данни“ и „фабриките за аргументи“. – В: Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г., София: Изток-Запад, 2008.
11. Дойнов, О. Спомени. София: Труд, 2002.
12. Живков, Т. Мемоари. София: Абагар, 1997.
13. Лаверн, Д. Експертите на прехода. Българските think-tanks и глобалните мрежи за влияние. София: Изток-Запад, 2010.
14. Латур, Б. Реасемблиране на социалното. Увод в социологията на дееца мрежа. София: Изток-Запад, 2007.
15. Маркс, К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. – В: К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные произведения в двух томах. Т. I. Москва: Госизполит, 1948.
16. Митев, П.-Е. Отрицательные явления при социализме и процесс персонификации общественных отношений. – В: Проблемы молодежи, 2/1984, 1984.
17. Можни, И. Защо така лесно... Някои семейни основания за нежната революция. София: Изток-Запад, 2003.

18. Проданов, В. Теория на българския преход. София: Захарий Стоянов, 2012.
19. Райчев, А. Младата личност и „малката правда“. София: Народна младеж, 1985.
20. Токвил, А. Бившият режим и революцията. София: Избор, 1992.
21. Фюре, Ф. Революция преди революцията. Предговор към А. Токвил, Бившият режим и революцията. София: Избор, 1992.
22. Чалъков, И., А. Бунджулов, И. Христов и др. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г., София: Изток-Запад, 2008.
23. Koford, K. Citizen Restraints on „Leviathan“ Government: Transition Politics in Bulgaria. *European Journal of Political Economy*, 2000. Vol. 16 (2), 2000.
24. Olson, M. Why the Transition from Communism is So Difficult. *Eastern Economic Journal* 21, No 4 (Fall 1995), 1995.
25. Siklova, J. Why so easily? *East Central Europe Review*, Vol. 1, part I. 1999.
26. Szelenyi, Iv. The Rise of Managerialism: The „New Class“ After the Fall of Communism. Budapest, 1995.
27. Stark, D. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*. 1992. Vol. 6: 17-51, 1992.

ПОЛИТИКО-ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СИМБИОЗИ – ЗА ЕДНА ПОЛИТИКОНОМИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД

Резюме:

Обикновено прехода се мисли като „Преход“ с главна буква и в единствено число, „от – към“ („от тоталитаризъм и държавна икономика към демокрация и пазар“). В настоящото изследване става дума не за един-единствен, прозрачен, управляем „Преход“, а за множество преходи като спонтанно случващи се трансформации и като легитимационни стратегии на актьорите, участващи в тях. Ключовото понятие, описващо тези процеси, е „политико-икономическа симбиоза“ – срастване на политически и икономически мрежи, чийто непосредствен произход се намира в последния период на „бившия режим“. Те протичат на различни равнища и в различни полета като трансформации и реструктуриране на различни видове капитал (политически, икономически, социален). Мрежовият анализ, към който се придържам тук, е близък до социологията на Мишел Калон, Бруно Латур, Джон Лоу и др., известна като „социология на дееца-мрежа“, съчетана с тази на Пиер Бурдийо, използвана от Ласло Бруст и Дейвид Старк при анализа на икономическата трансформация в Унгария в началото на 90-те. Съчетанието на тези подходи дава ключ към разбирането на онова критично отслабване на държавата и институциите, наблюдавано в годините на прехода.

Ключови думи: политико-икономически симбиози, конверсия, мрежови ресурси, делегиране.

JEL: A14; E26; P16; P20.

POLITICAL-ECONOMIC SYMBIOSES: TOWARDS A POLITICAL ECONOMY OF BULGARIAN TRANSITION

Abstract

Transition is usually referred to as „the Transition“, with a capital letter and in singular, and as „from – to“ („from totalitarianism and state economy to democracy and market“). This study speaks not of a single, transparent, manageable „Transition“ but of many transitions as spontaneously occurring transformations and as legitimating strategies of the actors taking part in them. The key concept to describe these processes is „political-economic symbioses – a concretion of political and economic networks whose immediate origin can be found in the last period of the „former regime“. They take place at diverse levels and in diverse fields as transformations and restructuring of diverse types of capital (political, economic and social). The network analysis to which I adhere here is close to the sociology of Michel Callon, Bruno Latour, John Law etc., known as „actor-network sociology“, combined with that of Pierre Bourdieu, used by Laszlo Bruszt and David Stark in the analysis of the economic transformation in Hungary in the early 1990s. Combining these approaches provides the key to understanding that critical weakening of the state and institutions that is observed in the transition years.

Key words: political-economic symbioses, conversion, network resources, delegation.

JEL: A14; E26; P16; P20.